

УДК 316.613.4: 303.01

МАРІАННА ЄЛЕЙКО,

аспірантка відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України

Деприваційний підхід до соціального самопочуття населення

Анотація

У статті пропонувано розгляд соціального самопочуття у суспільствах, що трансформуються, крізь призму соціальної депривації. Автор трактує підхід до фіксації соціального самопочуття (Є.І.Головахи і Н.В.Паніної), побудований на основі раціонально-фактологічних суджень стосовно достатності чи недостатності матеріальних і нематеріальних благ, як деприваційний.

Під соціальною депривацією загалом розуміється нерівність доступу до соціальних благ, а також стан, спричинюваний такою обмеженістю. Масштаб наслідків цього явища залежить від його поширеності та характеру. Тому слід розмежовувати такі види соціальної депривації, як відносна, абсолютна і множинна.

Однією з переваг деприваційного підходу є можливість не лише вимірювати соціальне самопочуття населення загалом, а й фіксувати структуру актуальних і найбільш напружених соціальних потреб та виявляти групи соціальної ексклюзії. Для прикладу у статті здійснено короткий огляд деяких соціально-демографічних груп, які з тих чи інших причин не почувуються інтегрованими у суспільство.

Окрім того автор пропонує у межах розглядуваного підходу спинитися на таких соціально-психологічних процесах, як соціальне порівняння і соціальна адаптація, оскільки вони мають безпосередній вплив на соціальне самопочуття.

Ключові слова: соціальне самопочуття, соціальна депривація, соціальна ексклюзія, соціальне порівняння, соціальна адаптація

Період трансформації будь-якого суспільства, зокрема й українського, зазвичай супроводжують соціально-економічні та політичні перетворення, зміна становища всіх соціальних груп, розпад соціальних зв'язків та формування нових і, як наслідок, ускладнення адаптації більшої частини населення до мінливих умов зовнішнього світу. Загальна оцінка людьми такої ситуації та свого місця в суспільстві виражається у низьких показниках соціального самопочуття. А тривалий вплив деприваційних чинників загострює і без того складні для сприйняття населенням зміни, пов'язані з перебудовою усталеної соціальної системи.

Під соціальним самопочуттям ми розуміємо емоційно-оцінну реакцію індивіда, соціальної групи чи суспільства загалом на систему соціальних відносин і своє місце в цій системі. З одного боку, це самопочуття характеризує співвідношення між рівнем домагань людини і ступенем задоволеності потреб, а з іншого — відображає якість соціальної системи та є суб'єктивним показником ефективності державної політики і підставою для прогнозування майбутніх змін у суспільстві.

При дослідженні соціального самопочуття передусім доцільно провести аналіз тих матеріальних і соціальних обмежень, які безпосередньо впливають на відчуття людиною задоволеності життям. Головне при цьому — зосередитись не на об'єктивних показниках, а на суб'єктивному сприйнятті людьми достатності/недостатності тих чи тих благ. Адже, як показує теоретичний аналіз літератури і даних соціологічних опитувань, проблематика дослідження соціального самопочуття тісно пов'язана з явищем соціальної депривації¹.

Під соціальною депривацією переважно розуміють нерівність доступу до соціальних благ; стан, коли люди відчувають брак того, чого найбільше потребують; соціальний процес, за якого зменшуються можливості задоволення основних життєвих та соціальних потреб індивіда і, звідси, зростає незадоволеність на рівні індивідуальної, групової та масової свідомості [Котляров, 2006: с. 8]. Процесуальний підхід до визначення соціальної депривації, на мою думку, найповніше охоплює як причини, так і наслідки такого явища для суспільства та його окремих груп.

Поняття соціальної депривації соціальні психологи та соціологи вивчають більше ніж півстоліття, проте у 1980-х роках настало певне затишшя, та вже починаючи з 1990-х такі дослідження знову поновилися. Активне використання концепцій депривації та ексклюзії в контексті проблем бідності й незадоволеності впродовж останніх двох десятиліть розширило знання і про суб'єктивне сприйняття якості життя.

Розгляд соціального самопочуття людей крізь призму депривованості потреб потребує розмежування таких видів депривації, як абсолютна і відносна, оскільки вони справляють різний вплив на відчуття задоволеності й повноти життя.

Абсолютна депривація є станом, коли людина не може задовольнити свої базові потреби через відсутність доступу до основних матеріальних

¹ Див., напр.: [Котляров, 2006; Головаха, 1997].

благ і соціальних послуг, таких як продукти харчування, житло, освіта, медицина і т. ін. На відміну від абсолютної, відносна депривація є наслідком відчуття позбавленості певних матеріальних чи нематеріальних цінностей порівняно з іншими членами референтної групи. Тобто вона виникає через розбіжність “ціннісних очікувань” (блага і умови життя, яких, на думку людей, вони заслуговують) і “ціннісних можливостей” (блага і умови життя, які люди вважають реалістичними і справедливими для себе). Найбільш влучно механізм виникнення відносної депривації відображає схема У. Рансимена: *A* не має *X*; *A* знає про інших, які мають *X*; *A* хоче мати *X*; *A* вірить, що володіння *X* є реалістичним¹.

Теорія відносної депривації була запропонована американським соціологом С. Стоуфером зі співавторами у праці “Американський солдат” (1949), проте точніше її сформулював У. Рансимен у 1966 році. Він досліджував відносну депривацію і соціальну справедливість у контексті ставлення людей до соціальної нерівності. А одним із перших, хто використав концепцію відносної депривації, щоби зрозуміти причини соціальної девіації, був Р. Мертон. Детальний історико-теоретичний огляд літератури щодо відносної депривації здійснили, зокрема, Є. Волкер та Г. Сміт [Walker, 2002: р. 1–10].

У суспільствах зі стабільною економікою найактуальнішим є дослідження проблеми впливу на задоволеність життям та на соціальне самопочуття саме відносної депривації. Про абсолютну депривацію та її значення для суб’єктивної оцінки якості та комфорту життя є сенс говорити при з’ясуванні причин низького рівня соціального самопочуття у країнах третього світу і в державах, що розвиваються. Відносна депривація у таких суспільствах найімовірніше не матиме такого сильного впливу на суспільні настрої через досить сильну полярність за вектором “бідний–багатий”. За переважно однакових умов люди там посідають приблизно однакові позиції у групі, й отримання певних переваг перед іншими членами групи є досить складним процесом. Тому відчуття соціальної заздрості щодо подібних до себе виникає тут рідше, ніж у розвинених країнах. Радше можна говорити про негативний вплив абсолютної депривації на психологічний комфорт усіх членів суспільства в ситуації, за якої загальні економічні та соціальні показники благополуччя перебувають на досить низькому рівні.

Поряд з абсолютною і відносною депривацією в літературі зустрічається також поняття множинної депривації, зміст якого зводиться до поєднання чинників нерівного доступу до суспільних благ у різних царинах [Соціологія, 2002: с. 85]. Малий дохід чи безробіття можуть поєднуватися з неналежним житлом, слабким здоров’ям і низьким рівнем освіти. Здавалося б, саме така “суміш” якнайбільше пояснює причини низького рівня соціального самопочуття. Проте однозначно стверджувати це досить ризиковано, оскільки тут набувають чинності різний рівень домагань, здатність до адаптації тощо. Цілковито можливо, що одинарна депривація значно важче сприй-

¹ Схема У. Рансимена подана на сайті Вікіпедії (джерело: Relative deprivation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Relative_deprivation).

матиметься, ніж депривованість одночасно в різних сферах життя, бо така обмеженість може мати різні суб'єктивні причини.

Основними завданнями в межах деприваційного підходу є виокремлення індикаторів депривації та визначення, якою мірою саме вони свідчать про реальне зниження рівня і якості життя у конкретному суспільстві. Натомість в оцінці соціального самопочуття деприваційний підхід насамперед полягає у виявленні матеріальних і соціальних обмежень у різних царинах життя і передбачає аналіз межі депривації, за якою соціальне самопочуття починає набувати негативного характеру. Проте цей “пори́г” може бути різним з погляду часових і просторових меж, адже в різні історичні періоди і для різних суспільств існують свої соціальні стереотипи, ідеали тощо, стосовно яких люди оцінюють власне життя.

Ці питання так чи інакше вже розглядали вчені з різних країн, переважно при дослідженні проблем бідності та соціальної ексклюзії. Так, західні соціологи здебільшого використовують методіку П.Таунзенда, який виокремив набір індикаторів депривації експертним методом [Townsend, 1987: р. 130–131]. Він вказує на наявність такого рівня депривації, який вимірюється кількістю обмежень і вище якого матеріальне становище індивіда чи домогосподарства має погіршуватися повільніше, а його динаміка не набуватиме обвального характеру. Ця методіка вдосконалювалася і була підкріплена емпірично, наприклад, у рамках Британської серії досліджень межі бідності у середині 1980-х років. З початку 1990-х інтерес до цього наукового підходу зростає і в Росії. Активно в цьому напрямі працюють Ф.Бородкін, Н.Давидова, Н.Меннінг, М.Можина, К.Муздибаєв, Н.Тіхонова та ін. Наприклад, у дослідженнях бідності в Росії було виокремлено чотири ступені депривації, де на четвертому перебуває та частина населення, яка не може дозволити собі навіть нормально харчуватися, а на першому — сім'ї, які потребують покращення умов життя і не можуть придбати сучасні дорогі предмети тривалого користування, що, на думку російських соціологів, відповідає в Росії становищу “середнього класу” [Бедность, 1998]. Зауважу, що більшість досліджень у пострадянському просторі акцентують увагу на економічній депривації як важливій детермінанті соціального самопочуття. А таке зосередження на матеріальній складовій суттєво спотворює знання про реальне самопочуття громадян, оскільки нівелюється багато соціальних і соціально-психологічних обмежень, які перешкоджають комфортному самовідчуттю людей у суспільстві.

Останнім часом дедалі популярнішим є вживання терміна “соціальна ексклюзія” на противагу “бідності”, особливо в соціологічному підході до цієї проблематики [Абрахамсон, 2001: с.160]. В Україні теоретичними питаннями соціальної ексклюзії займаються Р.Жиленко, Н.Ільченко, С.Оксамитна, О.Рєвнівцева, Н.Толстих, В.Хмелько та ін.

Соціальну ексклюзію зазвичай розглядають на двох рівнях. На макрорівні, тобто стосовно всього суспільства, вивчають, хто та чому має право розпоряджатися основними благами і хто є позбавленим такої можливості. У вузькому розумінні соціальну ексклюзію розглядають на мікрорівні, тоб-

то акцент зміщується на її носіїв і на те, в чому полягає специфіка їхньої життєвої ситуації порівняно з іншими членами суспільства [Тихонова, 2003: с. 41].

Оскільки соціальне виключення найчастіше розуміють як часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства та суспільних процесів, було б помилковим вважати, що до означеної групи належать лише представники найнижчих щаблів суспільства. Соціально виключеними слід визнати всіх тих, чиє життя визначають байдужість і жорсткий контроль з боку інших груп суспільства, а не особистий вибір. Необхідні блага ця група дістає за залишковим принципом, а її потреби враховують лише тоді, коли подальше ігнорування їх загрожуватиме інтересам певних суб'єктів (влади, олігархічних груп і т. ін.) або ж існуванню суспільства загалом [Рєвнівцева, 2008: с. 101].

Вичерпну і цікаву в цьому ракурсі інформацію викладено в доповіді П.Абрагамсона щодо суті такого явища. Під ексклюзією він розуміє відлучення від мейнстріму, перебування “на дні” або поза суспільством. Основними показниками є: 1) невідгідне соціальне становище за освітою, кваліфікацією, зайнятістю, житловими умовами тощо; 2) неможливість для індивіда отримати доступ до основних соціальних інститутів, які розподіляють такі життєві шанси; 3) усталеність таких обмежень у межах тривалого часу [Абрагамсон, 2001: с. 158–166]. На відміну від соціальної депривації, соціальна ексклюзія має менш динамічні характеристики, оскільки індивіда можна вважати соціально виключеним лише за умови, якщо обмеженість доступу до тих чи тих благ зберігається або ж погіршується впродовж певного періоду.

Соціальне виключення може бути пов'язане з уродженими статусами особи чи соціальної групи (національність, расова належність, стать, фізичні та розумові вади тощо) або з набутими статусами (які особа здобуває з новими знаннями, навичками та вміннями впродовж усього життя).

Якщо дослідження бідності акцентували увагу на статичності явища (передусім недостатньому рівні споживання), то нова концепція зосередила увагу на динамічних аспектах нерівності. У ній було введено поняття “множинності соціальних проблем” — накопичення взаємопороджувальних життєвих обставин. Концепція соціальної ексклюзії на відміну від концепції бідності є ближчою до досліджень соціального самопочуття, оскільки активно зорієнтована на практичну діяльність у сфері соціальної політики та спрямована на зміну способів подолання бідності з огляду на підвищення життєвих шансів різних груп населення.

Головними причинами високого рівня соціального відчуження в Україні, за даними моніторингу правозахисної організації “Спільна мета” дотримання статті 30 Європейської соціальної хартії [Бортнік, s.a.], є незабезпечення особам, які живуть або можуть опинитися в такій ситуації, ефективного доступу до фундаментальних соціальних прав — роботи, житла, професійної підготовки, освіти, культурних благ і соціальної та медичної допомоги, що є вимогою цієї статті. Внаслідок цього такі соціальні групи, як національні та мовно-культурні меншини, молодь, жінки, безробітні, інва-

ліди та малозабезпечені верстви населення, наражаються на істотний ризик потрапити до зони соціальної ексклюзії або вже зазнають її.

Докладний список ознак депривації щодо матеріальних і соціальних благ, на основі яких можна говорити про належність домогосподарств до неблагополучних, пропонує російська дослідниця Н.Тихонова. Серед основних форм відчуження респонденти в перебігу проведених нею інтерв'ю найчастіше називали неможливість дати дітям якісну освіту, відчуженість від культурного життя і низький рівень соціальної участі, неможливість планувати власне життя, влаштуватися на роботу, мати нормальне житло, отримувати необхідну медичну допомогу тощо. Це дослідження дає досить широкий зріз різних форм соціальної ексклюзії, але в його межах Тихонова не виходить на рівень виявлення наслідків поширення такого явища в суспільстві, де існує велика кількість не включених у життя суспільного організму сімей, і з'ясування впливу його на соціальне самопочуття людей. Хоча частково здійснено аналіз самооцінки соціального становища, інтенсивності певних різновидів почуттів у виокремлених групах соціальної ексклюзії. Поряд із тим при побудові індексу соціальної ексклюзії його авторка визначила межу, за якою люди не відчують себе інтегрованими в суспільство; зокрема, вона враховувала показники задоволеності життям, наявності однакових проблем у житті у різних групах людей тощо [Тихонова, 2003: с. 47]. Усі ці види депривації можна проаналізувати і з позиції соціального самопочуття. Тобто можна висунути гіпотезу, що невключені (неінтегровані) у суспільство люди мають показники соціального самопочуття, нижчі за середній рівень, який може бути також межею поділу на групи соціальної ексклюзії та соціальної інклюдії. Проте такий аналіз не було запропоновано, зважаючи на іншу дослідницьку мету авторки зазначеного дослідження в рамках проекту “Бідність і соціальна ексклюзія в Росії: регіональні, етнонаціональні і соціокультурні аспекти”.

Найбільш вдало у цьому контексті деприваційний підхід було використано українськими соціологами Н.Паніною і Є.Головахою при конструюванні інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС). Адже, як вони стверджують, відсутність чи брак благ у різних царинах життя безпосередньо впливають на соціальне самопочуття [Головаха, 1997: с. 23]. Підставою для розроблення індексу було те, що наявні методики або відображали певні грані соціального самопочуття, зазвичай дуже мінливі і настроєві, або ж не відповідали умовам перехідного суспільства. Вони переважно давали картину на рівні суспільної свідомості, але не пояснювали більш глибокі процеси, які відбувалися в суспільстві. За таких інтенсивних і динамічних змін виникла потреба відійти від емоційно-оцінного підходу до соціального самопочуття. Запропонований українськими соціологами підхід можна назвати раціонально-фактологічним, побудованим на непряму оцінюванні фактичної достатності чи недостатності вказаних соціальних благ. Перевагою даного індексу є те, що у його структурі враховано різні царини життєдіяльності людини: соціально-політичну, соціально-культурну, професійно-трудову, інформаційно-культурну, рекреаційно-культурну, матеріально-побутову, сфери соціальної безпеки, соціальних і національних від-

носин, міжособистісних стосунків, а також аспект соціальних якостей особистості [Головаха, 1997: с. 21–23].

Особливістю запропонованої шкали достатності є дворівневість вимірювання. Перший рівень (“цікавить — не цікавить”) дає змогу зафіксувати структуру актуальних соціальних потреб, другий рівень (“вистачає — не вистачає”) характеризує напруженість потреби, недостатнє задоволення якої призводить до зниження загального рівня соціального самопочуття [Головаха, 1997: с. 24]. Така дворівнева оцінка дає змогу порівнювати поширеність соціальних потреб як у соціальному просторі (на рівні різних соціально-демографічних груп тощо), так і в часі (динаміка змін у структурі суспільно значущих потреб). Окрім того, це дає можливість виявляти реальний рівень соціальної депривації у різних групах населення та напруженість потреб у тих осіб, що з тих чи інших причин не є інтегрованими у суспільство. Одержана інформація є важливою для соціальної політики, оскільки вможливує не лише тактичне (як у випадку з потребою у швидкому реагуванні на мінливі соціальні настрої), а й стратегічне мислення. Частково вона може виконувати і прогностичну функцію, хоча, на мою думку, потребує задля цього урахування ще й поведінкового чинника. Маю на увазі соціальну активність людини, спрямовану як на покращення власного добробуту, так і на розвиток та вдосконалення всього суспільного організму (громадська діяльність).

Таке розуміння соціального самопочуття впливає із сучасних концепцій якості життя, у яких акцент зміщується на суб'єктивні показники благополуччя у їх поєднанні з об'єктивними показниками. Доцільним також є зосередження уваги більшою мірою на соціальному, а не індивідуальному, суто психологічному рівні. Цей підхід І.Козаченко називає універсалістським, підкреслюючи його перспективність для України, хоча й заважає, що патерналістські орієнтації більшості населення “роблять невірним включення до інструментарію дослідження досить великої кількості соціальних індикаторів” [Козаченко, 2009: с. 206]. Із цим зауваженням я частково погоджуюся, оскільки залежність соціального самопочуття від матеріального боку життя, від економічної ситуації в трансформаційному українському суспільстві є ще досить сильною. Тому дисперсія інтегрального індексу соціального самопочуття на 69% пояснюється дисперсією оцінки економічної ситуації (див. рис. 1).

Проте значна напруженість за неекономічними факторами у структурі соціального самопочуття (особливо у сфері соціальної безпеки), потреба в пошуку нематеріальних стимулів висувають необхідність врахування такого компоненту, який відображав би рівень соціальної взаємодії та її вплив на соціальну стабільність, яка, на думку німецьких учених Р.Бергер-Шміта та Г.-Г.Ноля, означає збереження для наступних поколінь соціального капіталу як єдності людського, соціального та природного капіталів [Berger-Schmitt, 2000: р. 11]. Водночас соціальна взаємодія, за визначенням цих авторів, має виконувати два основні завдання: зменшення несправедливості та нерівності в суспільстві і посилення соціальних взаємозв'язків та об'єднань.

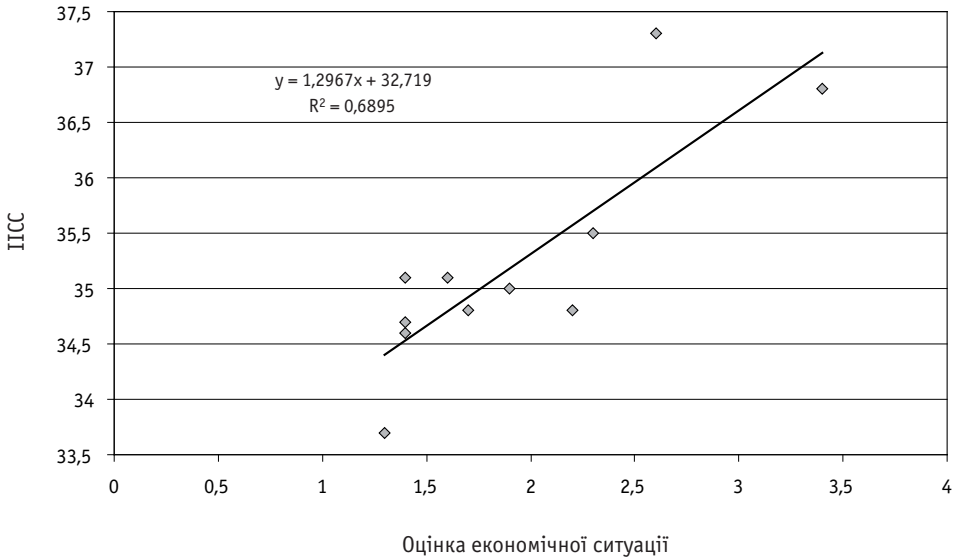

Рис. 1. Співвідношення між інтегральним індексом соціального самопочуття й оцінкою економічної ситуації в Україні

Деприваційний підхід до соціального самопочуття є особливо придатним для оцінювання реального стану суспільства в період криз. Адже за умов глобальних критичних ситуацій, що їх переживає величезна маса людей, суспільство в цілому й усі його соціальні верстви, значно загострюються соціальні почуття. Якщо докорінна зміна соціальної організації суспільства, супроводжувана потрясіннями і трансформацією засад суспільного ладу, посприє перетворенню переживань і страху перед новими реаліями на адекватне їх сприйняття і тим самим відкриє простір для практичної діяльності та соціальних перетворень, то зміни в соціальному самопочутті не набуватимуть надто негативних тенденцій для всього суспільного організму. Проте зазвичай для пристосування до нових умов, особливо з негативним вектором, потрібно більше часу, ніж для появи змін у показниках соціального самопочуття. Тому на основі фактологічної оцінки рівня соціальної депривації можна опосередковано робити найчіткіші висновки щодо реальної ситуації в суспільстві й, частково абстрагуючись від психологічного (емоційного) чинника, якнайшвидше виробити рекомендації з метою поліпшення ситуації. Оскільки для соціальної політики в ідеалі необхідно не лише за короткий час проаналізувати “температуру” соціального організму, а й установити причини “хвороби”, детальна структура актуальності та напруженості потреб у матеріальних та нематеріальних благах за інтегральним індексом соціального самопочуття сприяє такому аналізу.

Зіставивши структуру потреб українців у 2010 році з показниками передкризового 2008 року, можна зробити висновок, які сфери життєдіяльності найбільше зазнали впливу світової фінансово-економічної кризи, які

групи населення передусім відчули на собі її наслідки й на чому слід першою чергою зосередитися для стабілізації ситуації, покращення показників соціального самопочуття та забезпечення позитивної динаміки в соціальному самопочутті населення України (див. рис. 2).

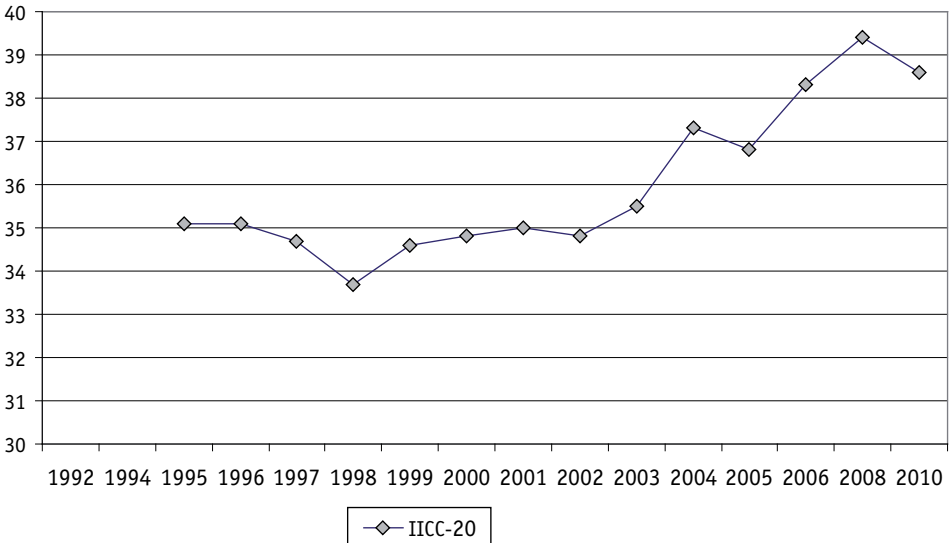

Рис. 2. Динаміка соціального самопочуття населення України

Далі наведено дані 2010 року (табл. 1), ранжовані за часткою людей, які зазначили, що їм не вистачає певного блага; поруч для порівняння подано результати докризового 2008 року¹.

Найважливішими благами для людей², за результатами моніторингу, є, звісно, здоров'я та впевненість у власному майбутньому. При цьому близько 64% населення вказують на відсутність чіткого уявлення щодо свого майбутнього, хоча й відчувають необхідність самим забезпечувати собі таку стабільність. За ступенем актуальності потреба в заощадженнях є третьою за важливістю, але найменш задоволеною з усіх. 80% населення України відчуває необхідність мати заощадження “на чорний день”, причому для жінок ця потреба є більш напруженою, ніж для чоловіків. Актуальними, але не розв’язаними залишаються і проблеми підтримання порядку в суспільстві й дотримання чинних законів. Це, щоправда, є незмінно важливим упродовж останніх років і не надто залежить від економічних криз, а є радше наслідком затяжної суспільно-політичної кризи.

¹ За результатами всеукраїнського соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (вибіркова сукупність 1800 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти).

² Такі, щодо яких отримано найменший відсоток відповідей “не цікавить”.

Таблиця 1

Структура напруженості / актуальності соціальних потреб¹, %

Соціальні блага	Особи, яким даного блага “не вистачає”		Особи, яких дане блага “не цікавить”	
	2008 (до кризи)	2010	2008 (до кризи)	2010
Заощадження, які б підтримали добробут принаймні впродовж року	74,7	80,2	1,9	1,5
Порядок у суспільстві	73,7	72,2	2,3	2,5
Дотримання чинних у країні законів	68,3	68,8	2,9	2,9
Упевненість у власному майбутньому	64,4	63,8	1,3	1,1
Можливість повноцінно проводити відпустку	53,6	58,8	12,2	11,4
Необхідна медична допомога	48,4	52,0	2,9	3,8
Можливість дати дітям повноцінну освіту	47,2	51,9	13,1	15,3
Можливість харчуватися відповідно до своїх смаків	48,9	49,8	2,2	2,4
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	48,4	49,4	11,0	12,2
Можливість мати додатковий заробіток	41,0	47,2	17,9	18,4
Здоров'я	45,8	46,5	0,7	0,7
Робота, що підходить	37,0	46,5	14,8	14,9
Повноцінне дозвілля	44,2	45,7	7,8	6,8
Сучасні економічні знання	38,2	38,5	18,6	19,8
Модний та красивий одяг	32,3	35,6	25,6	26,2
Добротне житло	34,1	35,1	4,4	3,4
Вміння жити в нових суспільних умовах	34,9	33,2	5,05	5,2
Можливість працювати з повною віддачею	27,2	32,7	12,5	9,5
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	32,2	32,4	2,4	2,3
Упевненість у своїх силах	29,7	28,2	3,0	2,6
Рішучість у досягненні своїх цілей	27,2	27,9	7,6	7,4
Необхідні меблі	27,0	27,4	12,0	10,9
Сучасні політичні знання	27,5	24,7	24,4	28,3
Ініціатива і самостійність у розв'язанні життєвих проблем	22,4	23,9	4,8	4,3
Необхідний одяг	21,0	23,7	5,9	6,4

¹ Дані ранжовано за напруженістю потреб для всього населення України у 2010 році.

Найбільше світова криза “вдарила” по професійно-трудовій і, як наслідок, рекреаційно-культурній сферах. Підходящої роботи у 2008 році бракувало 36% чоловіків і 38% жінок, а вже у 2010 ситуація значно погіршилася, особливо для “сильної статі” (49,5% і 44,3% відповідно). Тобто чоловіки за цим показником відчули себе більш депривованими, що є особливо негативним, позаяк саме вони часто є чи не єдиними годувальниками в сім’ї. Як наслідок, соціальне самопочуття погіршується не лише в тих, хто безпосередньо втратив роботу, а, отже, і джерело заробітку, а й у всіх членів такого домогосподарства. Особливої уваги заслуговує та обставина, що проблема відповідної роботи гостріше стоїть перед представниками молодого покоління: якщо серед осіб старших за 55 років на брак гідної роботи скаржаться близько 23% осіб, а для середнього покоління (30–54 роки) частка осіб з напруженою потребою такого роду становить 54%, то серед молоді (18–29 років) майже 60% вважають себе незабезпеченими відповідною роботою. Найменше криза у цьому аспекті заторкнула людей старшого віку, натомість значною мірою постраждали люди найбільш працездатного віку, які окрім себе мають турбуватися також про своїх дітей та батьків. За цієї ситуації на ринку праці зросла частка осіб (приблизно на 6%), яким бракує можливостей для додаткового заробітку. Хоча варто наголосити, що актуальність цієї потреби порівняно з передкризовим періодом не зросла. Це пояснюється головно тим, що коли люди втрачали основне місце праці, про додаткові можливості для заробітку вже не йшлося.

Саме деприваційний підхід в оцінках зайнятості населення і впливу її на соціальне самопочуття є найбільш застосовним для України. В іноземній літературі низькі рівні суб’єктивного благополуччя часто пов’язують із проблемою безробіття (Е.Дайнер, А.Кларк, Р.Лукас та ін.), тоді як дані української статистики щодо безробіття не відповідають реаліям і є суттєво заниженими, а статус безробітного не завжди супроводжується бідністю і низькими показниками задоволеності життям. У країні з великим сектором тіньової економіки такі люди можуть бути досить забезпеченими, а їхній соціальний статус — стабільним [Новые социальные неравенства, 2006: с. 186]. Утім, неформальна зайнятість водночас поглиблює міру соціального виключення, оскільки такі працівники не потрапляють до сфери дії юридичних та соціальних гарантій у царині праці. Зважаючи на це, допоміжним, а часом і адекватнішим способом отримання інформації про ситуацію у професійно-трудовій сфері є моніторинг соціологічних даних щодо задоволеності своєю роботою, якістю умов праці, рівнем матеріальних і соціальних гарантій тощо.

Найнижчі значення індексу соціального самопочуття спостерігаються у непрацюючої частини населення (34,6% порівняно з середнім значенням ПСС для всього населення — 38,6%), більшою мірою у жінок (37,6% проти 39,6% у чоловіків), мешканців села, хоча криза не так сильно відобразилася саме на селянах, про що можна судити з майже незмінного ПСС за останні два роки.

Соціальне виключення в Україні та його наслідки, які виражаються через самопочуття людей, можна проаналізувати за типом поселення — сільського та міського. Для міського населення однією з причин потрапляння до групи соціальної ексклюзії є розрив соціальних зв'язків, самотність. До категорії виключених потрапляють мігранти, самотні літні та молоді люди тощо. Сільська ж ексклюзія пов'язана не лише з територіальним чинником, а й із відсутністю розвинутої соціальної інфраструктури (недоступність медичної допомоги, низькі доходи, погані побутові умови, неможливість використання соціального захисту тощо). В Україні одним зі специфічних факторів, який призводить до соціального виключення сільського населення, є катастрофічний стан доріг, що породжує безліч економічних і соціальних проблем у більшості регіонів держави. Ось деякі з них: погане транспортне сполучення між селами і районними центрами для мешканців; небажання, а подекуди й неможливість ведення бізнесу, через що поглиблюється ситуація з безробіттям як результат браку робочих місць; недосяжність якісної (а іноді й першої необхідної) медичної допомоги; незадовільний стан освіти тощо. Перелік усіх наслідків, до яких призводить жахливий стан “артерій держави”, є завданням окремого дослідження. Тому лише завважимо, що виявлення причин, а не наслідків соціального виключення і хоча б часткове їх усунення є передумовою змін і в показниках соціального самопочуття на майбутнє.

Головним при розгляді соціального самопочуття з позиції депривації є те, що люди обмежують себе у тих чи інших благах не тому, що їм так хочеться чи з інших суб'єктивних причин, а тому що вони насправді не можуть собі їх дозволити навіть іноді. Ця умова має важливе значення, особливо в контексті соціальної ексклюзії, оскільки саме неможливість мати ті чи інші блага, нездатність задовольнити важливі матеріальні й нематеріальні потреби породжують тривалу незадоволеність окремими аспектами життя.

Соціально виключеними в українському суспільстві почуваються і люди з низькою самооцінкою здоров'я. Зокрема, така ситуація безпосередньо стосується депривованих за станом здоров'я осіб (інвалідів I–III груп). Люди з функціональними обмеженнями перебувають в Україні в ситуації соціального відчуження, оскільки не можуть скористатися правом на якісну освіту, працю, медицину, не можуть бути повноцінно інтегрованими в культурне життя суспільства тощо. При цьому головним показником соціальної ексклюзії цієї групи в нашій країні часто є бідність. Вони зазвичай оцінюють своє матеріальне становище як злиденне або бідне. Тобто їхня фізична депривованість переноситься і на матеріальний бік життя, адже такі люди в Україні є соціально незахищеною верствою населення. Вони не лише потребують забезпечення своїх базових потреб та належного рівня медичного обслуговування, а й гостро відчують необхідність у соціально-психологічній та юридичній допомозі. Їм більше, ніж іншим, бракує впевненості у своїх силах, але водночас і сторонньої допомоги та підтримки. Так, 80% інвалідів I–III груп звертають увагу на те, що їм бракує дотримання чинних законів і порядку в суспільстві. Підвищення рівня соціального самопочуття інваліди вбачають в інтеграції у

суспільство, належному сприйнятті їх як повноцінних членів соціуму, рівності на ринку праці, можливості здобувати якісну освіту тощо [Дікова-Фаворська, 2009: с. 274–276].

Наведені приклади демонструють, яким чином деприваційний підхід до соціального самопочуття може бути цікавим і при дослідженні становища різних соціальних груп, особливо таких, що з різних причин не відчувають себе інтегрованими в суспільство. Окрім того, слід наголосити необхідність у постійному моніторингу як усього населення, так і найбільш проблемних і найменш адаптованих до сучасних умов груп соціальної ексклюзії.

Одним із головних механізмів, передбачуваних у межах як емоційно-оцінного, так і деприваційного підходу до соціального самопочуття, є *соціальне порівняння*. Адже причину того, що люди відчувають себе обмеженими у доступі до різних суспільних благ, становить переважно порівняння себе з іншими. Такі процеси у людській свідомості та на несвідомому рівні відбуваються постійно. Люди звикли порівнювати своє становище не з декларативними заявами влади, не зі статистичними показниками, які часто зазнають маніпуляцій, а з реальною ситуацією, яку оцінюють з позиції реального покупця життєво необхідних товарів і послуг. Тому соціальне порівняння є невіддільним елементом повсякденного життя і поведінки людини.

Під соціальним порівнянням розуміють зіставлення умов свого життя, форм і видів діяльності з аналогічними у власному минулому, а також із тими, які характеризують повсякденне життя навколишніх людей [Зборовський, 2005: с. 13].

Це явище завжди було предметом зацікавлення соціологів, адже через нього можна пояснити багато процесів, які відбуваються в суспільстві. До соціального порівняння при побудові своїх концепцій зверталися, наприклад, Г.Спенсер, К.Маркс, М.Вебер, Е.Дюркгайм, У.Самнер, Р.Бенедикт та багато інших соціологів. У соціальній психології відома, зокрема, теорія когнітивного дисонансу Л.Фестингера, в основі якої закладено механізм соціального порівняння (особливо це стосується потреби в оцінюванні самого себе порівняно з іншими). Безпосередньо про наслідки такого зіставлення для суб'єктивного благополуччя говорять вчені з лабораторії Е.Дайнера, а також Р.Вінговен, Ф.Гаперт та ін.

У більшості випадків, коли йдеться про соціальне порівняння, розглядають відносини “людина – людина” чи “людина – соціальна група”. Відчуття депривації, відповідно, може виявлятися як в окремих індивідів, так і в соціальних груп. В останньому випадку можна говорити про відчуття групової, соціальної заздрості. Наприклад, ХХ століття характеризувалося поширенням соціальних рухів за рівність (робітничі страйки, жіночий рух за справедливість і рівність прав, рухи національних, етнічних та статевих меншин тощо). У цьому контексті соціологи досліджують соціальне самопочуття крізь призму наявної в суспільстві нерівності, коли одні почувують себе позбавленими певних переваг порівняно з іншими. Зазвичай відчуття соціальної нерівності виникає внаслідок неоднакового доступу до ресурсів, під якими найчастіше розуміють: доходи, владу і престиж. Зрештою, відчуття соціальної нерівності впливає на світовідчуття людини

іноді навіть більше, ніж реальне погіршення її матеріального становища [Veenhoven, 2008: р. 9].

Але існують також інші рівні соціального порівняння, на які звертають увагу вчені. Зокрема, можна говорити про соціальне порівняння, яке відбувається у певному часовому вимірі (темпоральне). Люди можуть зіставляти себе теперішнього і своє соціальне становище із собою колишнім і своїми можливостями в минулому. Наприклад, такі порівняння переважають або в молодому віці, або у людей старшого покоління. У першому випадку індивідові “вигідніше” порівнювати етапи власного життєвого шляху, ніж зіставляти себе з іншими більш досвідченими членами групи. Старші ж люди радше згадуватимуть свої минулі досягнення, а не порівнюватимуть свої можливості з потенціалом молодших осіб [Якимова, 2009: с. 118].

Особливе значення при поясненні суб’єктивного благополуччя має порівняння реального і бажаного для індивіда, тобто життя як воно є із життям, яким воно має бути. Прикладом негативного впливу на таке співвідношення є реклама, яка нав’язує викривлене сприйняття світу і формує у свідомості людей недосяжні стереотипи. Таким чином збільшується розрив між реальними і бажаними потребами, що знижує соціальне самопочуття людей. Окрім цього об’єктами соціального порівняння можуть бути різні царини життя людини та її спосіб життя загалом як у межах однієї країни, так і поза ними, а також різні соціальні процеси, факти, явища.

Соціальне порівняння може мати спрямованість “знизу – догори”, коли, наприклад, власний низький соціальний статус чи дохід зіставляють із більш високостатусним, матеріально забезпеченим індивідом, що, звісно, знижуватиме соціальне самопочуття. Але досить часто вибирають об’єктом порівняння тих, хто перебуває в гіршому становищі (соціальне порівняння “згори – донизу”), і тим самим підвищують свою самооцінку. Хоча для більш оптимістичних, щасливих, позитивно налаштованих людей порівняння “знизу – догори” може також виступати підставою для задоволеності життям, своєрідним стимулом для розвитку [Аргайл, 2003: с. 61–62].

Проте не слід надмірно акцентувати соціальне порівняння як чинник задоволеності своїм життям. Адже, як влучно зазначає Р.Вінговен, соціальне порівняння є тільки одним із видів інформації, яку ми отримуємо із зовнішнього середовища, тож воно не може повною мірою визначати й радикально змінювати соціальне самопочуття людей. Окрім того, на його думку, соціальне порівняння не є визначальним при дослідженні суб’єктивного благополуччя, бо людина — це жива істота зі своїми потребами, цілями, цінностями тощо, і залежність від соціальних стандартів не є ані цілком очевидною, ані всеосяжною. Ще однією причиною замислитися, чому соціальне порівняння не є визначальним при поясненні змін у самопочутті людей, є те, що, згідно з логікою, якщо зробити наголос суто на його ролі, то середнє значення суб’єктивного благополуччя на рівні всього населення мало би врівноважуватися, адже, якщо одна людина почувається краще від іншої, то, відповідно, та інша почуватиметься гірше [Veenhoven, 2008: р. 5–7].

Зважаючи на ці зауваження, наголошу, що окремо аналізувати вплив процесів порівняння на соціальне самопочуття людей у межах соціологічного аналізу не є першочерговим завданням. Проте розуміння таких соціально-психологічних процесів, які відбуваються під час вироблення певних когнітивних уявлень стосовно власного життя, місця у суспільстві, доступності благ тощо, доцільне, наприклад, у порівняльних дослідженнях на рівні окремих груп або ж цілих суспільств.

Зважаючи на стрімкі й іноді непередбачувані процеси, які відбуваються в українському суспільстві і є пов'язаними з трансформацією колись установленої системи, слід також окремо спинитися на такій особливості людської психіки, як здатність адаптовуватися до змін, адже життя людини від самого початку і до кінця є адаптацією до середовища.

Поняття *адаптації* в широкому сенсі і медики, і біологи, і філософи, і соціологи, і психологи розуміють як пристосування і застосовують як до тварин, так і до людей. Адаптацією називають і власне процес пристосування, і його позитивний результат. Психологічна адаптація здійснюється шляхом пристосування людини до наявних у суспільстві вимог у процесі узгодження індивідуальних цінностей і переконань із суспільними нормами. Соціальна адаптація є активним процесом пристосування до соціального середовища, спрямованим на збереження та формування оптимального балансу між особою, її внутрішнім станом і навколишнім середовищем тут і тепер і на перспективу майбутнього [Психологический словарь, 1996: с. 19–20].

Ідея про вплив адаптації на соціальне самопочуття виникла не спонтанно, а в результаті спроб пояснити часом не зовсім очікувані результати міжнародних опитувань щодо суб'єктивного благополуччя людей. Як виявилось, такі демографічні характеристики, як вік, стать, не настільки впливають на самопочуття людей, щоб вважати їх визначальними детермінантами при дослідженні суб'єктивної якості життя. А особливо вчених вразили дані, за якими рівень доходів людей також не є головним серед чинників. Саме це і спонукало, як підкреслюють Е.Дайнер і його колеги [Diener, Suh, Oishi, 1997: р. 25–41], дати пояснення таких фактів і, згодом, теоретичне обґрунтування їх через процеси адаптації.

Як зарубіжні, так і українські вчені вказують на тісний зв'язок соціального самопочуття людей і соціальної адаптації. Так, Н.Паніна розглядає соціальне самопочуття як “емоційно-оцінне ставлення людей до системи соціальних відносин і до свого місця в цій системі” і вважає його суб'єктивним показником ступеня соціальної адаптованості [Панина, 2008: с. 43]. Соціальне самопочуття людей, на думку Г.Щербатої, виступає “суб'єктивним індикатором успішності процесу соціальної адаптації населення до мінливої соціальної дійсності” [Щербата, 2007: с. 18].

Слід зазначити, що вплив на процес адаптації людини об'єктивних чинників і суб'єктивне сприйняття їх можуть мати багатоспрямовану дію і бути досить непередбачуваними. Можливі ситуації, коли зміни об'єктивно мають позитивний характер, а ставлення до них складається негативне і навпаки.

Власне це часто є проблемою для виявлення тонких механізмів змін у показниках соціального самопочуття. Саме тому в сучасних умовах актуалізуються дослідження взаємозв'язку соціального самопочуття і соціальної адаптації людини до мінливого трансформаційного простору (у працях Є.Головахи, О.Злобіної, Н.Козиревої, С.Кравцова, Я.Крупець, Н.Паніної, Н.Ходорівської, С.Хуткої, Г.Щербатої та ін.). Так, С.Хутка вказує, що співвідношення між тим, наскільки людина задовольняє свої потреби, і тим, наскільки вона витрачає свої життєві й адаптивні ресурси для задоволення цих потреб, резюмується в тому, як вона відчуває й оцінює рівень задоволеності своїм життям [Хутка, 2007: с. 28]. У монографії Н.Козиревої процеси адаптації розглянуто крізь призму еволюції соціального самопочуття й розвитку толерантності у свідомості людей. У цій праці застосовано комплексний підхід до процесів адаптації населення, особливо в умовах радикальних соціальних змін. Зокрема, простежується динаміка адаптації різних груп на етапі трансформації суспільства [Козырева, 2004].

Учені, які займаються цією проблематикою, описують різні форми соціальної адаптації. Наприклад, про добровільну адаптацію можна говорити в тому разі, коли нові способи соціальної дії не суперечать цінностям людини й відповідають її особистісним якостям. Вимушена адаптація виявляється, коли особа чинить опір новому та зорганізовує свою діяльність, ґрунтуючись суто на минулому досвіді, соціальному стані, зв'язках (часто такий різновид адаптації притаманний людям похилого віку) тощо.

Основною ідеєю при поясненні змін у соціальному самопочутті людей є те, що люди з плином часу звикають як до позитивних, так і до негативних подій у своєму житті. Проте, наприклад залежно від типу темпераменту, цей процес може відбуватися або повільніше або швидше.

Окрім того, з огляду на спрямованість особистісних очікувань, на що вказує Н.Соболева, можна вирізнити дві головні життєві стратегії адаптації [Соболева, 2002: с. 19] (див. табл. 2). Перша — стратегія виживання, друга — стратегія досягнення. Саме належність до носіїв однієї з цих життєвих стратегій як способів адаптації до кризових умов, на думку Н.Соболевої, найточніше диференціює наше суспільство. До першої й найпоширенішої групи належать люди, які, відчуваючи розгубленість перед новими обставинами життя та ідеалізуючи минуле, сприймають своє теперішнє становище в суспільстві як неблагополучне. Тобто рівень соціального самопочуття у них уже наперед є дещо заниженим, незважаючи на об'єктивні показники. Пасивна стратегія адаптації спричиняє загальне невдоволення економічним, політичним, духовно-моральним станом суспільства. Дотримуючись іншої життєвої стратегії, люди спокійніше реагують на своє теперішнє життя, здатні активно долати труднощі і з меншими пересторогами сприймають майбутнє. За такого, більш оптимістичного світосприйняття й показники соціального самопочуття людини будуть адекватними чи навіть завищеними щодо реального стану справ. Такі люди є більш оптимістичними в оцінюванні перспектив суспільного розвитку і мають вищу самооцінку.

Таблиця 2

Стратегії адаптації та їхній вплив на соціальне самопочуття

Стратегії	Характеристики	Показники соціального самопочуття
Стратегія досягнення (активний тип адаптації)	Оптимістичне сприйняття себе, свого становища в суспільстві та власних перспектив у майбутньому; активна життєва позиція; переважання внутрішнього локусу контролю	Незалежно від об'єктивних обставин суб'єктивне сприйняття себе в суспільстві є реалістичним або завищеним
Стратегія виживання (пасивний тип адаптації)	Незадоволеність життям; негативізм в оцінках зовнішніх обставин, ідеалізація минулого, песимізм тощо; переважання зовнішнього локусу контролю	Переважно показники соціального самопочуття є заниженими через незадоволеність життям тощо; низький рівень соціальної активності

Якщо в процесі адаптації особа є активним суб'єктом, то, включаючись у суспільне життя, вона зберігає свободу вибору соціальних ролей, цінностей, форм і видів діяльності тощо. Вона є активним творцем свого життя і несе відповідальність за нього. Особисті пріоритети, ієрархія цінностей визначають поведінку особи, що особливо важливо на етапі розв'язання внутрішнього конфлікту, пов'язаного з вибором життєвого шляху. Вектор активності у процесі соціальної адаптації незалежно від його спрямованості — на опанування зовнішнього середовища та його активну зміну чи всередину себе (на зміну власних установок, поведінкових стереотипів тощо) — позитивно корелює із соціальним самопочуттям людини. Це стосується не тільки окремої людини, а й усього суспільства, оскільки тут втручається соціокультурний чинник (переважання певного типу адаптантів у межах того чи іншого соціокультурного простору). Хоча слід зазначити, що рівень соціального самопочуття залежить не тільки від самого факту активної адаптації до умов сьогодення, а й від того, наскільки успішним виявився цей процес. Власне це є важливим аспектом при дослідженні такого багатогранного суспільного феномена з позиції депривації. Тобто активність, яка не виливається хоча б у часткове задоволення актуальних для індивіда потреб, не має стійкого позитивного впливу на динаміку соціального самопочуття, впливаючи радше суто на психоемоційний стан особи. На рівні суспільства не підкріплені результатом дії людей втілюються у негативних почуттях зневіри, тривоги, песимізму, а також у зниженні довіри до соціальних інститутів, що породжує напруження потреб у соціально-політичній царині та у сферах соціальної безпеки, соціальних відносин.

В українському суспільстві, як гадає О.Злобіна, все ж таки існує тенденція до позитивного впливу особистісного чинника на процес суспільних змін, оскільки постійно зростає частка населення, яке “вступає в активне життя, не перебудовуючи, а будуючи свої уявлення про реальний світ” [Злобіна, 2002: с. 9]. Саме такі люди є стабілізуючим психологічним чин-

ником суспільства, оскільки порівнюють теперішнє не з минулим, а з бажаним майбутнім. Підставою такого порівняння є уявлення про теперішнє, яке часто не влаштовує людей. Якщо в суспільстві переважають позитивні почуття, особливо такі, як оптимізм, надія, радість тощо, то можна говорити про наявність бази для плідної активності та ефективної самоорганізації. І навпаки, сумніви, розчарування, розгубленість є джерелом деструктивних думок і поведінки. Негативні наслідки для соціального самопочуття спостерігаються, якщо в суспільстві превалюють і ностальгічні настрої, впливаючи на стиль життя, установки, орієнтації, поведінку тощо [Зборовський, 2001: с. 32]. У такому разі процес адаптації до нових реалій відбувається повільніше.

Висновки

Соціальне самопочуття, з одного боку, є емоційно-оцінною реакцією суб'єкта на систему соціальних відносин і своє місце у цій системі, а з іншого — слугує суб'єктивним показником ефективності державної політики та відображає якість соціальної системи.

У науці ще й досі не існує єдиного підходу до фіксації такого важливого показника, через що ускладнюється, зокрема, процес здійснення порівняльних міжнаціональних досліджень. Емоційно-оцінний підхід, який найчастіше застосовують для визначення рівня соціального самопочуття, має низку вад в умовах динамічних трансформаційних процесів. Тому більш адекватним за таких умов, особливо в межах соціологічного підходу до соціального самопочуття, є використання раціонально-фактологічних суджень щодо достатності чи недостатності соціальних благ у різних сферах життєдіяльності людини. Така методика (Є.Головаха, Н.Паніна) дає змогу не лише вимірювати актуальність і рівень напруження як матеріальних, так і нематеріальних потреб, а й розраховувати інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС). Зважаючи на те, що ключовим аспектом при цьому є володіння благами, доступ до них та задоволеність соціальних потреб, такий підхід до соціального самопочуття можна вважати деприваційним.

У цій статті соціальне самопочуття розглянуто в контексті таких понять, як соціальна депривація і соціальна ексклюзія. Для виявлення реального рівня соціальної депривації в різних групах населення, а також напруженості потреб у осіб, які з тих чи інших причин не є інтегрованими в суспільство, доцільно застосовувати дериваційний підхід із використанням ІСС. Зокрема, це дає змогу коригувати соціальну політику щодо таких груп, як безробітні, інваліди, малозабезпечені верстви населення, жителі села, молодь, жінки, національні меншини тощо. Таким чином, деприваційний підхід до соціального самопочуття уможливорює ширший погляд на надзвичайно актуальні для українського суспільства проблеми та шукати адекватні засоби для їх розв'язання.

Джерела

- Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. — 2001. — № 2. — С. 158–166.
- Аргайл М. Психология счастья / Аргайл М. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2003. — 271 с.
- Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению: [коллективная монография]: науч. докл. [Электронный ресурс] / под ред. Т.М. Малевой. — М.: Моск. центр Карнеги, 1998. — Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/56800.htm>.
- Бортнік Р. Аналіз стану та зауваження щодо виконання Україною положень статті 30 Європейської соціальної хартії (переглянутої) [Електронний ресурс] / Р. Бортнік. — Режим доступу: <http://commongoal.org.ua/ru/m/cochart/34-news.html>.
- Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К.: ИС НАНУ, 1997. — 64 с.
- Дікова-Фаворська О.М. Соціальне самопочуття людей з особливими потребами як соціальна проблема / О.М. Дікова-Фаворська // Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи: вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна; вип. 23. — Х., 2009. — С. 274–276.
- Зборовский Г.Е. Социальное сравнение как повседневное явление и социологическая проблема / Г.Е. Зборовский // Социологические исследования. — 2005. — № 12. — С. 13–23.
- Зборовский Г.Е. Социальная ностальгия: к исследованию феномена / Г.Е. Зборовский, Е.А. Широкова // Социологические исследования. — 2001. — № 8. — С. 31–34.
- Злобіна О. Суб'єктна складова суспільних трансформацій: від теорії до практики емпіричного дослідження / О. Злобіна // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць; вип. 5. — К., 2002. — С. 3–17.
- Козаченко І.О. Дослідження якості життя: універсалістська vs емпірична традиції / Козаченко І.О. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць; вип. 15. — Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. — С. 201–206.
- Козырева П.М. Процессы адаптации и эволюция социального самочувствия россиян на рубеже XX–XXI веков. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2004. — 320 с.
- Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. — К.: ИС НАНУ, 2006. — 355 с.
- Котляров С.Е. Социальная депривация как механизм социально-экономического реформирования современного российского общества: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. соц. наук: спец. 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / С.Е. Котляров. — Ставрополь, 2006. — 22 с.
- Панина Н.В. Избранные труды по социологии: в 3-х т. / Панина Н.В.; сост. и ред. Е.И. Головахи. — К.: Факт, 2008. — Т. 2: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения. — 2008. — 312 с.
- Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. — М.: Педагогика-Пресс, 1996. — 440 с.
- Ревнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О.В. Ревнівцева // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 1. — С. 98–106.
- Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Соболева Н.І. — К.: ИС НАНУ, 2002. — 296 с.
- Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / [уклад.: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін.]; за заг. ред. В.М. Пічі. — К.: Каравела; Львів: Новий світ–2000, 2002. — 480 с.

Тихонова Н.Е. Феномен социальной эксклюзии в условиях России / Н.Е. Тихонова // Мир России. — 2003. — № 1. — С. 36–84.

Хутка С.В. Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора / С.В. Хутка // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — К. : ВД “Києво-Могилянська академія”. — 2007. — Т. 70. — С. 27–33.

Щербата Г.М. Соціальне самопочуття як інтегральний показник соціальної захищеності населення / Г.М. Щербата // Вісник Міжнародного слов'янського університету. — Харків, 2007. — Т.10, №2. — С. 17–20. — (Серія “Соціологічні науки”).

Якимова Е.В. Социальное сравнение как объект социально-психологического анализа (Реферативный обзор) / Е.В. Якимова // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11 “Социальная психология” : РЖ/РАН.ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отдела социологии и социальной психологии. — М., 2009. — № 3. — С. 107–130.

Berger-Schmitt R. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators / R. Berger-Schmitt, H.-H. Noll, // Euroreporting Working Paper. — Mannheim, 2000. — № 9. — P. 1–73.

Diener E. Recent Findings on Subjective Well-Being / Ed Diener, Eunkook Suh, Shigehiro Oishi // Indian Journal of Clinical Psychology. — 1997. — Vol. 24, Issue 1. — P. 25–41.

Townsend P. Deprivation / P. Townsend // Journal of Social Policy. — Vol. 16, Part 2. — 1987. — P. 125–146.

Veenhoven R. Sociological theories of subjective wellbeing [Electronic resource] / Ruut Veenhoven // The Science of Subjective Wellbeing: A tribute to Ed Diener'. — N. Y. : Guilford Publications, 2008. — Access mode : <http://publishing.eur.nl/ir/repub/asset/14879/2008c-full.pdf>.

Walker I. Fifty Years of Relative Deprivation Research / I. Walker, H.J. Smith // Relative Deprivation: Specification, Development, and Integration. — Cambridge, 2002. — P. 1–9.